

УДК 343.985.3

ТАКТИКА ЗБИРАННЯ Й ОЦІНКИ ДОКАЗІВ ЗА КРИМІНАЛЬНИМИ ПРОВАДЖЕННЯМИ ПРО ЕКОНОМІЧНІ ЗЛОЧИНИ

Чеберяк П. П.

Київський господарський суд України

Стаття містить комплекс теоретичних й практичних питань, пов'язаних із тактикою збирання й оцінки доказів за кримінальними провадженнями про економічні злочини.

Ключові слова: тактичний прийом, тактична рекомендація, тактична комбінація та операція, слідчі дії.

Проблеми криміналістичного забезпечення збирання й оцінки доказів і доказування при досудовому розслідуванні й судовому розгляді матеріалів кримінальних проваджень за фактами економічних злочинів були предметом дослідження вчених в галузі криміналістики, кримінального процесу, теорії оперативно-розшукової діяльності, судової експертизи й обговорювалися практиками. Багато які з питань криміналістичного забезпечення діяльності правоохоронних органів з розкриття та розслідування окремих видів злочинів та з протидії економічній злочинності й доказування розглядалися в ґрунтовних наукових працях Ю.П. Аленіна, К.В. Антонова, Л.І. Аркуші, П.Д. Біленчука, В.В. Бірюкова, А.Ф. Волобуєва, В.І. Галагана, В.О. Глушкова, В.Г. Гончаренка, І.В. Гори, А.В. Іщенка, Н.С. Карпова, В.А. Колесника, В.П. Корж, В.С. Кузьмічова, О.П. Кучинської, В.В. Лисенка, Є.Д. Лук'янчикова, Г.А. Матусовського, Д.Й. Никифорчука, М.А. Погорецького, М.В. Салтевського, В.В. Тіщенко, Л.Д. Удалової, П.В. Цимбала, К.О. Чаплинського, С.С. Чернявського, В.Ю. Шепітька, А.Р. Шляхова, М.Є. Шумила та інших вчених. Ними досліджувалися певні аспекти використання криміналістичних знань, необхідність в котрих виникла при виявленні й розслідуванні злочинів, пов'язаних з посяганнями на економічну складову життя суспільства та з доказуванням за кримінальними провадженнями, що дало змогу розробити низку рекомендацій, які сприяють успішному їх виявленню, розслідуванню, судовому розгляду та розробленню заходів протидії. Ці наукові праці мають неабияку значимість для практики органів внутрішніх справ, прокуратури, суду, є важливими для теорії та практики використання криміналістичних знань в інтересах кримінального судочинства, а тому науковий доробок зазначених та ряду інших вчених постає підґрунтям і даного наукового дослідження. Водночас варто вказати на ту обставину, що багато які з наукових праць були написані ще у 60-90-х роках минулого століття чи на самому початку прийдешнього і за об'єктивних причин не можуть враховувати багатьох змін, які відбулися в економічній сфері держави, в кримінальному та кримінальному процесуальному законодавстві України, у відомчих нормативних документах, а також залишають поза увагою важливі передові досягнення криміналістичної науки, що отримані з початку нового тисячоліття. Доволі суттєві вимоги до проведення слідчих (розшукових) дій, використання матеріалів оперативних підрозділів в інтересах кримінального судочинства

ва висуває нове кримінальне процесуальне законодавство України і їх не можна не враховувати співробітникам органів досудового розслідування, прокуратури, які виявляють і розслідують факти кримінальних правопорушень в економічній сфері, суддям, які розглядають матеріали кримінальних проваджень і приймають відповідні судові рішення.

Сучасний стан економічної злочинності в нашій державі та зміни, що відбулися в її динаміці, зумовлює потребу концентрації зусиль криміналістів з розробки методології, тактики, методики збирання, дослідження й використання доказів з метою досудового розслідування і судового розгляду кримінальних проваджень про економічні злочини. Переважна більшість елементів матеріальної структури економічних злочинів має певну специфіку, що відрізняє її від структури інших видів злочинів. І тому застосування тактичних можливостей криміналістики в збиранні й оцінці доказів за такими кримінальними провадженнями повинно не лише спиратися на загальні тактико-криміналістичні розробки, а й враховувати специфіку підготовки, вчинення економічних злочинів, механізму слідоутворення, способів, які застосовують злочинці для приховування власних слідів тощо. Фактично правоохоронній практиці потрібне вивчення закономірностей утворення економічної інформації про злочини у сфері економіки, а також про механізм криміналістичної інтерпретації такої інформації з метою забезпечення діяльності по боротьбі з економічними злочинами засобами криміналістичної тактики.

Слідчі дії й інші тактичні засоби, що застосовуються при досудовому розслідуванні економічних злочинів і розгляді таких кримінальних проваджень судами, базуються на загальних принципах процесуального закону і криміналістичної тактики. Водночас специфіка певної сфери, в якій вчиняються економічні злочини, вносить певні корективи до відносин, які складаються під час кримінальних проваджень за злочинами цієї категорії. Починаючи з дій з виявлення ознак протиправної економічної діяльності і протягом усього процесу збирання, дослідження й оцінки доказів, вся ця специфіка може бути врахованою переважно на рівні криміналістичної тактики і насамперед під час реалізації тактичних засобів розслідування злочинів та розгляду матеріалів кримінальних проваджень судом.

Переважає більшість вітчизняних і зарубіжних криміналістів основним елементом криміналістичної тактики, основним тактичним засобом вважають тактичний прийом. Так, наприклад, В.П. Бахін, І.В. Гора і П.В. Цимбал тактичні прийоми і рекомендації та слідчі дії, у рамках яких вони реалізуються, відносять до головних засобів криміналістичної тактики [1, с.179]. Важливою відмітною рисою кожного тактичного прийому як окремого засобу криміналістичної тактики є його вибірковість у застосуванні. Тактичні прийоми, що застосовуються під час збирання й оцінки доказів за кримінальними провадженнями про економічні злочини розробляються на основі загальної теорії і вчення криміналістичної тактики з урахуванням особливостей матеріальної структури конкретних економічних злочинів і засобів відображення їх слідів на матеріальних носіях чи в свідомості людини.

О.М.Васильєв свого часу тактичний прийом дорівнював до окремої рекомендації і вважав, що тактичний прийом не обов'язковий до виконання оскільки це лише криміналістична рекомендація. Ніяких тактичних правил в процесуальних нормах не міститься [2, с. 29]. Сприйняття кримінально-процесуальним законом окремих

тактичних рекомендацій як найбільш ефективних при розслідуванні перетворило їх на обов'язкові норми [3, с. 16].

В криміналістичній літературі крім тактичного прийому розглядається також поняття тактичної рекомендації. Підходи різних науковців до цього визначення не однозначні: від визнання тактичної рекомендації окремою криміналістичною категорією до ототожнювання її з тактичними прийомами. Так, М.П.Яблоков розглядає тактичну рекомендацію у нерозривному зв'язку з тактичним прийомом і вказує на те, що тактична рекомендація – це науково обгрунтована порада щодо застосування певного або іншого тактичного прийому в типовій слідчій ситуації. Зазвичай вона містить описування цього прийому і найбільш оптимальних умов його використання [4, с. 189]. Під час розслідування злочинів перед слідчим може виникнути ситуація, коли для вирішення завдань кримінального судочинства використання окремого тактичного прийому або тактичної рекомендації є недостатнім. За такої ситуації виникає необхідність проведення тактичних комбінацій чи тактичних операцій. На сьогодні у сучасній криміналістичній тактиці використовуються обидва ці поняття – поняття «тактична комбінація» і «тактична операція», визначення та розуміння яких інколи має дискусійний характер. Як зазначає Г.А. Матусовський, для досягнення мети розслідування економічних злочинів криміналістичними методами поряд з окремими слідчими і організаційними діями, оперативно-розшуковими заходами необхідним є застосування також криміналістичних операцій – відповідних комплексів зазначених дій і заходів [5, с. 149]. В сьогоднішній слідчій і судовій практиці досудового розслідування й розкриття злочинів у сфері економіки використання тактичних операцій є явищем доволі розповсюдженим. Так, наприклад, під час розслідування розкрадань, учинених на м'ясопереробних підприємствах, проводяться такі тактичні операції. Тактична операція «Викриття на місці злочину», проведення якої залежить від одержання достовірної процесуальної та оперативно-розшукової інформації про час і місце вчинення розкрадачами злочинних дій. За наявності відомостей про те, що з м'ясопереробного підприємства у певний час буде вивозитися викрадена продукція для подальшої її реалізації в іншому місці, вивчається доцільність проведення початку операцій в період транспортування продукції або в момент одержання її реалізатором. Для проведення цієї тактичної операції створюється слідчо-оперативна група, до складу якої залучаються спеціалісти (бухгалтери, технологи, криміналісти та ін.). Кожний із них у межах своєї компетенції докладно інструктується. Основна мета тактичної операції "Невідкладний збір і фіксація доказів" полягає в негайному збиранні і закріпленні всієї доказової інформації, а необхідність її проведення визначається умовами слідчої ситуації, коли розкрадачі неповідомлені про початок кримінального провадження і цей факт для них є несподіваним. Зазначена тактична операція передбачає необхідність проведення комплексу слідчих і організаційних дій та оперативно-розшукових заходів: виявлення системи документального відображення процесу виробничої діяльності; перевірка первинних документів і журналів лабораторій; перевірка за документами складу (цеху) подальшого просування і використання продукції; перевірка наявних рекламцій на випуск недоброякісної продукції; перевірка документації на вивезення готової продукції; призначення інвентаризації, документальної ревізії та ін.

Науковці вказують і на те, що в розслідуванні економічних злочинів складається практика застосування певних комплексів дій, які можуть бути класифіковані в

залежності від характеру і обсягу слідчого завдання, що розв'язується в межах: окремої слідчої дії (її підготовки і провадження); етапу розслідування (початкового, наступного, завершального) або окремого його періоду, епізоду, об'єкта; розслідування загалом (особливо при використанні методу мереживого планування розслідування). З огляду на це і спираючись на усталені в криміналістиці поняття й термінологію, систему криміналістичних комплексів дій слідчого розглядають, виходячи з такої класифікації: тактико-криміналістична комбінація прийомів провадження певної слідчої дії; тактико-криміналістична операція розв'язання слідчих завдань в межах етапу розслідування; методико-криміналістична операція розв'язання основних, стратегічних завдань розслідування злочинів.

Окрім питань слідчої дії, тактичних операцій, тактичних комбінацій в криміналістиці розробляються й питання тактичного рішення та розглядається його значення в практиці розслідування. В криміналістичному розумінні тактичне рішення повинно відображати не хід думок, а результат розумової діяльності, який завершує процес оцінки ситуації і відшукування того вибору дій та засобів їх здійснення, які і пов'язуються з усвідомленням діяти в конкретній ситуації певним чином. На нашу думку, тактичне рішення – це насамперед вольовий акт слідчого, прокурора, судді, вираз усвідомленої процесуальною особою необхідності і готовності діяти певним чином. Тактичне рішення – це визначення мети тактичного впливу на слідчу ситуацію в цілому або на окремі її компоненти, на перебіг і результати процесу розслідування та його елементи, вибір методів, прийомів та засобів досягнення мети.

Окреме значення в системі тактичних засобів збирання й оцінки доказів під час досудового розслідування кримінальних проваджень про економічні злочини відводиться слідчим діям. Особливість цього тактичного засобу полягає у поєднанні процесуальної форми, що передбачена процесуальним законом, і тактичного змісту, який визначається сукупністю тактичних прийомів здійснення пізнавальної діяльності слідчого, прокурора. Слідчі дії є єдиним засобом процесуальної реалізації усіх інших тактичних засобів розслідування злочинів. За їх допомогою можуть бути відображені зовні і закріплені в матеріалах кримінального провадження загальні й окремі результати застосування тактичних прийомів, тактичних комбінацій, операцій, реалізації тактико-криміналістичних рекомендацій. Закріплена в протоколах слідчих (розшукових) дій криміналістична інформація набуває силу судових доказів. Особливості конкретних слідчих дій, що найчастіше здійснюються під час розслідування економічних злочинів – слідчого огляду документів, допиту, обшуку, отримання зразків та призначення й проведення експертизи тощо, зумовлені особливостями конкретних проявів економічної злочинності. Тактика слідчої дії передбачає найбільш раціональне вирішення питань щодо підготовки, вибору місця й часу проведення слідчої дії, залучення окремих її учасників, організаційно-технічного забезпечення тощо.

Збирання доказів під час досудового розслідування за кримінальними провадженнями про економічні злочини в переважній більшості випадків здійснюється шляхом проведення слідчих дій. Вже в ході проведення таких дій слідчим чи прокурором водночас здійснюється і оцінка отриманих доказів та визначаються подальші шляхи їх використання в доказуванні. Вітчизняний законодавець в новому Кримінальному процесуальному кодексі дає визначення слідчих (розшукових) дій, називаючи їх діями, спрямованими на отримання (збирання) доказів або перевірку вже

отриманих доказів у конкретному кримінальному провадженні – частина 1 ст. 223 КПК України. Збирання доказів за допомогою слідчих (розшукових), судових та інших процесуальних дій є основним із способів одержання доказів та їхніх процесуальних джерел у кримінальному судочинстві. Під час проведення досудового розслідування економічних злочинів поширеною слідчою(розшуковою) дією, спрямованою на пошук слідів та речових доказів, є огляд документів, а в деяких випадках і предметів та місць події. Щоправда, останній із зазначених вид огляду як слідчої (розшукової) дії має значення лише для деяких господарських злочинів і в більшій мірі пов'язаний з потребою встановлення обставин створення резервів для розкрадання продукції, способів фальсифікації продукції виробництва тощо. Як процесуальна категорія поняття «огляд» як різновид слідчих (розшукових) дій характеризує певний спосіб збирання доказової інформації. Воно об'єднує різні види процесуальних дій, в основі яких лежить особисте й безпосереднє вивчення слідчим, прокурором чи іншою уповноваженою на проведення огляду процесуальною особою різноманітних об'єктів з метою виявлення та фіксації матеріальних слідів, що можуть вказувати на підготовку, вчинення або приховування злочину. Залучення до проведення огляду спеціаліста, яким за провадженнями про економічні злочини частіш за все виступає бухгалтер, економіст чи криміналіст, і використання його допомоги у вивченні різноманітних об'єктів не позбавляє огляд характеру особистого й безпосереднього сприйняття об'єкту слідчим, прокурором оскільки до протоколу огляду, на відміну від висновку експерта, записують те, що сприймав і спостерігав слідчий, прокурор та інші учасники слідчої дії, а не лише спеціаліст. Проте в разі проведення огляду за кримінальними провадженнями про злочини в сфері економіки завдання огляду завжди є конкретними і визначаються головним чином його об'єктами. Так, якщо об'єктами огляду є документи, то під час його проведення вивчають ті властивості об'єктів, які можуть вказувати на наявність підчисток, виправлень, дописок, а також піддають аналізу змістовні дані, що містяться в окремих документах та зіставляють їх з даними інших документів [6, с. 101]. Безпосередній огляд бухгалтерських документів дозволяє встановити осіб, які причетні до оформлення, підписання документів та виконання зазначених у документах фінансово-господарських операцій; встановити зміст фінансово-господарських операцій; визначити перелік документів, за допомогою яких можлива перевірка фактичного виконання фінансово-господарських операцій; визначити перелік документів, які підлягають вилученню; визначити перелік суб'єктів підприємництва, з якими необхідно провести зустрічні перевірки; визначити необхідні для проведення експертні дослідження документів.

Обшук є однією із слідчих дій, в результаті проведення яких виявляють значну частину документів та інших об'єктів, що отримують статус доказів у кримінальному провадженні, та результати яких уміло й тактично грамотно використовують слідчі для отримання інших доказів, зокрема, показань обвинувачених, висновків ревізії, висновків експерта тощо. Обшуканими можуть бути об'єкти, які перебувають у власності, володінні або віданні окремих юридичних осіб, фізичних осіб, зокрема й іноземних або таких, що мають особливий статус чи особливий режим охорони як, наприклад, приміщення банківської установи, режимні підприємства тощо. За справами про злочини в сфері економіки підставами для проведення обшуку може бути встановлення слідчим чи прокурором події, що має ознаки правопорушення в господарській сфері, ймовірність того, що відшукувані документи мають значення

для досудового розслідування й розгляду судом матеріалів кримінального провадження, а відомості, які містяться у відшукуваних речах і документа, можуть стати змістом фактичних обставин, котрі стануть доказами вчинення злочину і будуть враховані судом під час судового розгляду.

Отже, тактико-криміналістичні засоби є процесуальною і організаційно-тактичною формою реалізації оптимальної лінії поведінки слідчого, прокурора, судді для вирішення тактичних завдань з метою досягнення мети розкриття та розслідування злочинів і прийняття законного судового рішення за кримінальним провадженням. До основних засобів криміналістичної тактики, що використовуються для збирання й оцінки доказів за кримінальними провадженнями про економічні злочини, слід віднести тактичний прийом, тактичну комбінацію, тактичну операцію, тактичне рішення і слідчі дії, під час яких реалізуються такі засоби.

Список використаних джерел:

1. Бахін В. П. Криміналістика : курс лекцій : у 2 ч. / В. П. Бахін, І. В. Гора, П. В. Цимбал. – Ірпінь : Акад. ДПС України, 2002. – Ч. I. – 356 с.
2. Васильев А. Н. Основы следственной тактики : автореф. дисс. ... докт. юрид. наук : спец. 12.00.09 / А. Н. Васильев. – М., 1960. – 31 с.
3. Коновалова В. Е. Теоретические проблемы следственной тактики (Познавательная функция логики и психологии в следственной тактике) : автореф. дисс. ... докт. юрид. наук : спец. 12.00.09 / В. Е. Коновалова. – Харьков, 1966. – 30 с.
4. Яблоков Н. П. Криминалистика : краткий учебный курс / Н. П. Яблоков. – М : НОРМА-ИНФРА-М, 2002. – 371 с.
5. Матусовский Г. А. Экономические преступления : криминалистический анализ. – Х.: Консум, 1999. – 480 с.
6. Керівництво з розслідування злочинів: науково-практичний посібник / Кол. авторів: В. Ю. Шепітько, В. О. Коновалова, В. А. Журавель та ін.; за ред. В. Ю. Шепітька. – Х.: «Одіссей», 2010. – 960 с.

Чеберяк П.П. Тактика сбора и оценки доказательств по уголовным производствам об экономических преступлениях / П. П. Чеберяк // Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского. Серия: Юридические науки. – 2013. – Т. 26 (65). № 1. – С. 311-316.

Статья содержит комплекс теоретических и практических вопросов, связанных с тактикой собирания и оценки доказательств по уголовным производствам про экономические преступления.

Ключевые слова: тактический прием, тактическая рекомендация, тактическая комбинация и операция, следственные (розыскные) действия.

Cheberyak P.P. Tactic of collection and estimation of proofs after criminal realizations about economic crimes / P. P. Cheberyak // Scientific Notes of Tavrida National V. I. Vernadsky University. – Series : Juridical sciences. – 2013. – Vol. 26 (65). № 1. – P. 311-316.

The article contains a complex of theoretical and practical issues, connected with tactics collection and estimation proofs of case proceeding economic crimes.

Key words: investigative actions.